

**Mark Neocleous'un Kamusal Alana Reddiyesi:  
Devlet-Güvenlik-Özgürlük Üçgeninde Kamusal (Olmayan) Alan**

**Mark Neocleous' Rejection to the Public Sphere:  
The (Non) Public Sphere in the State-Security-Freedom Triangle**

**Tuğrul Çelik**

İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi  
tugrulcel@yahoo.com

**ORCID:** 0000-0001-7717-9991

**Gönderim Tarihi:** 02.04.2023

**Kabul Tarihi:** 11.12.2023

**Yayımlanma Tarihi:** 30.12.2023

**Nasıl Atıf Yapılır:**

Çelik, Tuğrul. "Mark Neocleous'un Kamusal Alana Reddiyesi: Devlet-Güvenlik-Özgürlük Üçgeninde Kamusal (Olmayan) Alan". *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 1, sy. 2 (Aralık 2023): 357-382.

## Mark Neocleous'un Kamusal Alana Reddiyesi: Devlet-Güvenlik-Özgürlük Üçgeninde Kamusal (Olmayan) Alan

Tuğrul Çelik<sup>1</sup>

### Öz

Bu çalışma, devlet ve güvenlik merkezli siyaset teorisi çalışmaları yapan Mark Neocleous'un kamusal alana reddiyesini ve bu reddiyenin teorik temellerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Neocleous'un kamusal alana reddiyesi, onun şiddet, güvenlik, özgürlük ve devlet tahayyülü üzerine yaptığı çalışmalarla birlikte okunacak ve bu çalışmalarda yaptığı düşünülen "reddiye"lerin bir sonucu olarak, reddiyelerden doğan bir reddiye olarak değerlendirilecektir. Neocleous'un kamusal alanla doğrudan bağlantılı olan güvenlik-özgürlük dengesinde devleti görünür kılmaya yönelik reddiyesi, devletin sivil toplum üzerindeki kurucu, denetleyici ve düzenleyici etkisini görünür kılacak Marksist bir devlet kuramına yönelik yaklaşımının bir parçasıdır. Neocleous'a göre liberalizmin içinden konuşan kamusal alan-özel alan ayrımı, devletin bu dengedeki yerini görünmez kılmakta ve kamusal alanın kamusal bir özelliğinin olmadığını da gizlemektedir. Neocleous'un reddiyesi, devlet ve kapitalizm altında kamusal alanın, kamusallığı yalnızca adında olan bir (yok) kamusal alana dönüştüğüne işaret etmekte, bu yanı sıra devleti göz ardı etmeyen karşıt kamusallıkları düşünmeye imkân sağlamaktadır.

**Anahtar sözcükler:** *Mark Neocleous, Kamusal Alan, Sivil Toplum, Güvenlik, Özgürlük*

### Mark Neocleous' Rejection to the Public Sphere: The (Non) Public Sphere in the State-Security-Freedom Triangle

#### Abstract

This study aims to reveal Mark Neocleous' rejection of the public sphere and the

---

<sup>1</sup> İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Programı Doktora Öğrencisi  
tugrulcel@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-7717-9991.

theoretical foundations of this rejection. In this study, Neocleous's rejection will be read together with his works on violence, security, freedom and the imagination of the state and will be evaluated as a rejection born out of "rejections" in his works. Neocleous' rejection for making the state visible in the security-freedom balance, which is directly related to the public sphere, is part of his approach towards a Marxist theory of the state that would make visible the constitutive, controlling and regulating effect of the state on civil society. According to Neocleous, the public sphere-private sphere dichotomy that speaks through liberalism, renders the state's place in this balance invisible and conceals the fact that the public sphere does not have a public character. Neocleous' rejection also points the public sphere under the state and capitalism to turn into a (non) public sphere whose publicness remains only in name, and in this respect, it allows us to think of opposing publicities that do not ignore the state.

**Key words:** *Mark Neocleous, Public Sphere, Civil Society, Security, Freedom*

## Giriş

Mark Neocleous'un güvenlik ve devlet merkezli çalışmaları üzerine, özellikle Türkçe basımları yayımlandıktan sonra, akademik ilginin arttığı söylenebilir. Bu çalışmalar içinde daha çok -kimi makale başlıklarında "kitap incelemesi" ifadesinin geçmesinden de anlaşılacağı üzere- eser incelemeleri görülmektedir.<sup>2</sup> Bunun yanında Neocleous'un çalışmalarının merkezinde yer alan devlet-sivil toplum ilişkisi ve güvenlik eleştirisi üzerine geniş kapsamlı çalışmalar<sup>3</sup> da yapılmakla birlikte Neocleous külliyatındaki fikirlere "içeriden" ve eleştirel yaklaşan çalışmalar da olmuştur.<sup>4</sup>

---

2 Çiğdem Görgün, "'Devleti Tahayyül Etmek' İsimli Kitap Üzerine Bir Değerlendirme", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy. 9 (2019): 560-66; Alper Güneş, "Kitap İncelemesi: Devleti Tahayyül Etmek", *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3, sy. 1 (2022): 42-48; Deniz Özçetin, "Tüm İnsanlığın Düşmanları, Sermaye ve Güvenlik", *Mülkiye Dergisi* 40, sy. 2 (2016): 153-62.

3 Olkan Senemoğlu ve Hasan Yalçın, "Mark Neocleous Düşüncesinde Güvenlik", *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler - IV* içinde, ed. Emrah Aydemir ve Sema Sağlık (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 319-42; Olkan Senemoğlu ve Hasan Yalçın, "Mark Neocleous'un Devlet ve Sivil Toplum Tartışmalarına Katkısı", içinde *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular* 5, ed. Hasan Çiftçi (Ankara: İksad Publications, 2022), 403-21.

4 Pınar Bedirhanoglu, "Mark Neocleous Külliyatı Üzerine İçerden Bir Eleştiri", *Praksis*, sy. 40 (2016): 229-39.

Bu çalışma ise Neocleous'un kamusal alana reddiyesini ve bu reddiyenin teorik temellerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Neocleous külliyatı üzerine gerek "içeriden" gerekse "dışarıdan" yapılan devlet ve güvenlik merkezli çalışmalara, kamusal alanı (ve elbette özel alanı) dâhil edecek olan bu çalışmada daha çok Neocleous'un Türkiye'de yapmış olduğu bir konuşmanın düzenlenmiş metni olarak *Ayrıntı Dergisi*'de yayımlanan metninden<sup>5</sup> hareket edilecektir. Ancak yalnızca bu metin üzerinden değil, konunun devlet-sivil toplum ilişkisi ve güvenlik-özgürlük dengesi ile olan bağlantısını kurabilmek için Neocleous'un eleştirel bir devlet teorisi kurmak üzerine ortaya koyduğu devlet, güvenlik ve özgürlük merkezli çalışmaları da kullanılacaktır. Devlet, güvenlik ve özgürlük merkezli bu çalışmaların incelenmesi, özgürlük-güvenlik dengesini ve buradan da kamusal alana reddiyesini anlamlandırmakta bir yol haritası çizecektir. Bu kaynak tercihi, Neocleous'un kamusal alana reddiyesini daha bütünlüklü değerlendirebilmeye imkân sağlayacaktır.

Bütünlüklü bir bakışa dayandırılacak olan bu çalışma, Neocleous'un kamusal alana reddiyesinin, başka reddiyelerle birlikte okunabileceği, hatta bu reddiyelerle bir bütünlük arz ettiği ve bu reddiyelerin bir sonucu olarak değerlendirilebileceği üzerinden ilerleyecektir. Bu reddiyeler silsilesi önce Neocleous'un "devlet tarafından kuşatılmadan" devleti değerlendirme çabası olarak "devletçi politik tahayyül"ün reddi ile başlayacaktır. Ardından liberalizmin hiç de özgürlük âşığı olmadığını, bu özgürlüğün sermayenin özgürlüğü olduğunu ortaya koyacak olan liberal özgürlük anlayışının reddi gelecektir.

Her geçen gün daha fazla "sermayenin güvenliği" olduğu görülen ve fetişleştirilen güvenliğin reddiyesi, değerlendirilecek olan üçüncü reddiye olacaktır. Son olarak da diğerleri kadar kesin çizgileri olmayan, devlet-sivil toplum ayrımını reddetmeyen ama ona yönelik bir "yeniden değerlendirme", bir "idare" aşısı ile tanımlanabilecek "buçuk reddiye" gelecektir. Üç buçuk reddiyeden doğan reddiye ise kamusal alana reddiye olarak değerlendirilecektir.

Neocleous'un kamusal alana reddiyesini merkeze alan bu çalışma; bir siyaset bilimcinin, demokrasilerin yapısal sorunları ve neoliberalizmin ekonomik yıkımı karşısında sosyal bilimlerin bir yanıtı olarak ortaya çıkan kamusal alan kavramına olan eleştirisi üzerine bina edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu çalışma; bir siyaset bilimcinin, Neocleous'un, kamusal alan kavramı üzerine düşünen, yazan ve kanon yaratan

5 Mark Neocleous, "Kamusal Alan'a Bir Reddiye", trc. Deniz Özçetin ve Burak Özçetin, *Ayrıntı Dergisi*, sy. 8 (Ocak-Şubat 2015).

filozoflara (ve siyaset bilimcilere) karşı ortaya koyduğu bir eleştiriyi merkeze almaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı biçimde ortaya konulacak olan bu eleştirinin teorik temellerinin göstereceği gibi, dünyayı yalnızca yorumlamakla yetinmeyen, onu değiştirmeye çalışan bir düşünme çabasını merkeze almaktadır. Bu açıklamalar dâhilinde bu çalışma, doğrudan bir kamusal alan değerlendirmesi değildir. Ancak Neocleous'un kamusal alana reddiyesinin teorik temellerinden önce kamusal alana yönelik farklı yaklaşımları hatırlamak elzemdir.

Jürgen Habermas'ın *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*<sup>6</sup> isimli çalışması kamusal alan çalışmalarının kurucu metni olmuş ve kavramı araştırma nesnesi olarak ele alarak burjuva kamusallığının ve onun sosyal devlet doğrultusundaki dönüşümünün liberal unsurlarını ortaya koymuştur.<sup>7</sup> Kamusal alanı, “içinde kamuoyunun oluşabildiği alan”<sup>8</sup> olarak değerlendiren Habermas, sosyolojik ve tarihsel bir perspektifle ele aldığı kamusal alanı, burjuva kamusallığının liberal modelinin yapısı ve işleviyle sınırlamış; bu kamusal alan biçiminin nasıl mümkün olduğu ve neden gerilediği üzerinde durmuştur. Tarihsel malzemeyi kullanarak yaptığı analizde Habermas; temsili kamu, edebi kamu ve burjuva kamusallığı ile kavramın tarihsel gelişimini ortaya koymuştur.

Merkezi otorite öncesi, feodal döneme ait parçalı bir kamusal örnek olarak değerlendirilebilecek temsili kamu(lar), soyluların malikânelerinde ortaya çıkan, statü ve gösteri alanları olarak halksız kamusal alanlardır.<sup>9</sup> 17. yüzyılla birlikte başlayan merkezileşmeyle birlikte temsili kamu dönüşmeye, burjuvazinin ortaya çıkışı ve yükselişiyle birlikte “kahvehane, salon, akşam yemeği davetleri”nden doğup tirajı artan gazete ve dergilerle güçlenip yayılan edebi kamular ortaya çıkmaya başlamıştır.<sup>10</sup> Temsili kamuda olmayan iletişim, edebi kamunun ortaya çıkışıyla birlikte ortaya çıkmış; mutlakıyete yönelik artan politik eleştiri edebi kamusal alanı, siyasi taleplerin ve hak arayışının alanı olarak burjuva kamusal alanına dönüştürmüştür.

6 Jürgen Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, trc. Tanıl Bora ve Mithat Sancar (İstanbul: İletişim Yay., 2003).

7 Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, 11.

8 Jürgen Habermas, “Kamusal Alan”, *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yay., 2015), 95-102.

9 Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, 62.

10 Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, 127.

Burjuva kamusal alan, liberal rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişle birlikte dönüşmüş ve kamusal özelliğini yitirmiştir. Yaptığı tarihsel analizle modernizmin içinden bir modernizm eleştirisi getiren Habermas, liberal demokrasinin krizi karşısında kayıp burjuva kamusal alanını –yeniden- gündeme getirmiştir. Modernizm içinde yaşanabilir bir dünya imkânı için kamusal alan kavramına müracaat eden Habermas, yok olduğunu düşündüğü ve idealize ettiği burjuva kamusal alanında bu imkânı görmüştür.

Habermas’la benzer biçimde Hannah Arendt de totalitarizmi merkeze aldığı çalışmalarında kamusal alan kavramına yaklaşırken benzer bir sorundan hareket etmiştir. Kitle kültürünün ve totalitarizmin yükselişine bizzat tanıklık etmiş olan Arendt’in kamusal alana yüklediği anlam da bu kaygılarıyla ilişkilidir. Habermas’ın 18. yüzyıl burjuva kamusal alanında aradığını, Arendt, Antik Yunan siyasi sisteminde – özellikle sitede- aramış ve idealize ettiği bir kamusal alan fikri geliştirmiş; *İnsanlık Durumu*’nda<sup>11</sup> antik Yunan ile modernite arasında bir bağ kurmuştur. Kamusal alanı siyasetle, siyaseti de erdemli bir eylemle ilişkilendiren Arendt; totalitarizm, yabancılaşma ve kitle kültürünün yükselişi karşısında siyasetin yapılabileceği alan olarak kamusal alana işaret etmiştir. Buradaki kamusal alan, Atinalı yurttaşın özgürce hareket ettiği ve siyaset yaptığı alandır.

Arendt, insan yaşamını emek, iş ve eylem ile tanımladığı *vita activa*<sup>12</sup> ile düşünce ve “ölümsüzlük” alanı olarak nitelediği *vita contemplativa*<sup>13</sup> kavramları ile anlamlandırmıştır. Emek alanı kalıcılığı olmayan, biyolojik ihtiyaçların karşılandığı zorunluluklar alanı<sup>14</sup>; iş alanı, insanın kendisinden ayrı bir ürün ortaya çıkardığı, Homo faber’in üretmek dünyaya iz bıraktığı alan<sup>15</sup>; eylem alanı ise insanın özgürce gerçekleştirdiği söz ve eylem alanıdır. Bu yönüyle Arendt’in kamusal alan yaklaşımının merkezinde yer almaktadır. Kamu, özel alanın karşısında bir “istikrar ve özgürlük alanı”dır.<sup>16</sup> İş ve emek alanı birbirinden farklı alanlar olmakla birlikte ikisi de zorunluluklar alanı oldukları için özgürlüğü dışlamaktadır. Arendt’e göre emek

11 Hannah Arendt, *İnsanlık Durumu*, trc. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yay., 1994).

12 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 17.

13 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 36.

14 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 142.

15 Arendt, *İnsanlık Durumu*, 164-74.

16 Habermas, *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*, 61.

ve iş alanı -yani özel olan-, eylem alanını -yani kamusal olanı- kaplamış ve onu yok etmiştir.

Buraya kadar bakıldığında hem Arendt'in hem de Habermas'ın devlete/iktidara karşı bireyi ve toplumu korumaya yönelik bir kavram olarak kamusal alanı ve kamusalın özel tarafından kaplandığını düşündükleri söylenebilir. Burjuva kamusallığını ve Antik Yunan'ı idealize eden bu yaklaşımların dışında Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin kamusal alan yaklaşımı ise, bahsedilen iki yaklaşımın görmediği alanlardan bahsederek kendini ifade etmiştir.

Negt ve Kluge'nin, “*Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş*”te<sup>17</sup> ortaya koydukları eleştiri, kendi kamusal alan kavrayışlarının da temelini oluşturmaktadır. Burjuva kamusal alanın başından beri dışlayıcı özelliğe sahip olup sermayenin çıkarını korumasına rağmen bütün toplumu temsil ediyor gibi görüldüğüne yönelik eleştiri ve ortaya koydukları “proleter kamusal alan” kavramı, Habermasçı burjuva kamusal alanının “ötekisi”ni<sup>18</sup> tanımlamaktadır. Negt ve Kluge'ye göre kamusal alan, “politikanın kabı”dır.<sup>19</sup> Gündelik yaşamı dâhi bir hammadde gibi gören kapitalist üretim biçimi ve medya aracılığıyla işleyen bilinç endüstrisinin yarattığı egemen kamusal alan, alternatif kamusalıkları baskılamaktadır.<sup>20</sup>

Burjuva kamusallığının görmezden geldiği bu baskı, dışlananların kendini ifade etmesine imkân vermediğinden Negt ve Kluge'ye göre yeni bir kamusal alanın inşasını gerektirmektedir. Bu farklı kamusal yaklaşımı da deneyim/tecrübe üzerinden tanımlamışlardır. Burjuva kamusal alanının bilinç endüstrisi aracılığıyla fetiş hâline geldiğine işaret eden Negt ve Kluge'ye göre Habermas'ın kamusal alan yaklaşımını “dağıtımsal”, kendilerinin ortaya koyduğu kamusal alan yaklaşımı ise “üretimsel”dir.<sup>21</sup> Bununla birlikte hem Habermas'ın hem de Negt ve Kluge'nin kamusal alan

17 Oskar Negt ve Alexander Kluge, “*Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş*”, *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yay., 2015), 133-39.

18 Oskar Negt ve Alexander Kluge, *Kamusal Alan ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusal Alanın Analizine Doğru*, trc. Müge Atala (İstanbul: Notabene Yay., 2018), 148.

19 Meral Özbek, “*Giriş: Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık*”, *Kamusal Alan* içinde, trc. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yay., 2015), 181.

20 Negt ve Kluge, “*Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş*”, 136.

21 Negt ve Kluge, “*Kamusal Alan ve Tecrübe'ye Giriş*”.



yaklaşımlarında kolektif deneyim ve dayanışma ortaklığıdır.<sup>22</sup>

Kamusal alan; kent tasarımının, caddelerin, sokakların ve kamusal insanın dönüşümü üzerinden değerlendiren Richard Sennett ise kamusal alanın ve beraberinde kamusal insanın çöküşüne işaret etmektedir. *Kamusal İnsanın Çöküşü*'nde kamusal alana, bir aktör olan kamusal insan üzerinden bakan Richard Sennett'e göre, 18. yüzyılda duyguların takdimi üzerinden bir aktör olan kamusal insan<sup>23</sup>, geç modern dönemde bu özelliğini yitirmiştir. Neoliberal dönemle birlikte dönüşen kapitalist birikim biçimi ve siyasetle birlikte kamusal mekân ticarileşirken toplumsal ilişkiler etkisizleşmiş, kamusal insan da çökmüştür. 19. yüzyılla birlikte kent planlılığının ortaya çıkışıyla sokaklar ve caddeler artık insanların karşılaşma, ilişki ve diyalog kurma alanları olmaktan çıkmıştır. Sennett'e göre artık "Çoğu yurttaş, devletle ilişkilerine teslimiyetçi ve kanksayıcı bir ruh haliyle bakmaktadır."<sup>24</sup>

Kamusal alan konusuna eşitlik ve adalet üzerinden dâhil edilebilecek John Rawls ise *Bir Adalet Teorisi*'nde<sup>25</sup> kapsayıcı bir doktrin, bir nevi sözleşme teorisi ile "hakkaniyet olarak adalet"i toplumun kurucu bir kavramı olarak merkeze koymuştur. Güç ilişkileri içinden çıkartılacak bir adaletin hakkaniyetli olmayacağına işaret eden Rawls heterojen bir toplumda eşitlik ve adalet arasında nasıl bir denge kurulabileceğinin cevabını "hakkaniyet olarak adalet" ile vermeye çalışmıştır. Orijinal duruma dönmek ve "cehalet perdesi" gibi kavramlarla bu teorisini açıklayan Rawls, bu yaklaşımıyla kapitalizme bir "adalet" aşısı yapmak istemiştir.

Kamusal alan, gerek Habermasçı burjuva kamusalılığı anlamında, içinde kamuoyunun (ya da ona benzeyen bir şeyin) oluşabildiği tarihsel yorumuyla gerek Antik Yunan sitesini merkeze alan Arendtçi yorumuyla gerek Negt ve Kluge'nin proleter kamusal alan kavramsallaştırması içinde üretime ve tecrübeye dayalı yorumuyla gerekse Sennett'in kamusal alanın-insanın çöküşü ve Rawls'un "hakkaniyet olarak adalet" yorumuyla olsun Neocleous'un devlet-sivil toplum kavramlarını merkeze alan yaklaşımı ile reddedilmektedir. Bu reddiye aynı zamanda onun eleştirel bir devlet kuramını

---

22 Meral Özbek, "Giriş: Kamusal Alanın Sınırları", *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek (İstanbul: Hil Yay., 2015), 21-90.

23 Richard Sennett, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, trc. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yay., 2013), 149.

24 Sennett, *Kamusal İnsanın Çöküşü*, 16.

25 John Rawls, *Bir Adalet Teorisi*, trc. Vedat A. Coşar (Ankara: Phoenix Yay., 2020).



oluşturan yaklaşımlarının bir parçasını oluşturmaktadır. Kamusal alan-özel alan kavram çifti Neocleous'ta yerini devlet-sivil toplum kavram çiftine bırakmıştır.

### **Devletçi Kuşatma Altında Devleti Tahayyül Etmek: “Devletçi Politik Tahayyül”e Reddiye**

Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*'te<sup>26</sup> söze *Leviathan*'dan başlar. Daha doğrusu kitap, *Leviathan*'ın kapak resmi ile açılır.<sup>27</sup> Kitapta tartıştığı ve pek çok farklı politik görüşten yazarın değişik tonlarda da olsa paylaştığı “devletçi politik tahayyül”ü *Leviathan* üzerinden anlatır:

“[B]ütün insanları birleştiren bir beden, bölgeyi teftiş eden gözler, onun denetimi altında sınırlandırılmış bir toprak ve en azından ima yollu, sayesinde her şeyin bilenebildiği bir akıl. Bir imge olarak ‘devletçi politik tahayyül’ olarak adlandıracağım bu figür merkezi bir role sahiptir.”<sup>28</sup>

Neocleous bu tahayyülün dış hatlarını inceleyeceğini söyler ve bunları “iktidar ve mülkiyet, kimlik, öznellik, şiddet ve düzen” temalarıyla işler.<sup>29</sup> Devletin bu “devletçi politik tahayyülü”nde merkezi kavram devletin bir özne olarak tahayyülüdür ki bu öznellik beden, akıl, kişilik ve yurt üzerinden tanımlanır. Neocleous da her bir öznellik sağlayan kavramı (Beden, Akıl, Kişilik ve Yurt) tartışarak devletin bu tahayyül ile kuran, buyuran, gören, bilen, toprakta egemenlik kuran ve şiddet uygulayan özelliklerini açıklar.

Siyasi beden analogisi ve devletin bir beden olarak kavranmasının ilk örnekleri üzerine bedenin farklı kısımlarına farklı toplumsal aktörleri ve faaliyetleri yerleştiren Salisbury'li John'u ve Christine de Pizan'ı zikreden Neocleous, yaptığı tarihsel açıklamayla kilisenin siyasi bedeni anlamına gelen mistik beden kavramının giderek

26 Mark Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, trc. Akın Sarı (Ankara: NotaBene Yay., 2014).

27 *Leviathan*'ın YKY tarafından yapılan Türkçe basımında bu kapak resmi yok iken, Neocleous'un kitabının ilk sayfası bu görselle açılır. Oysa bizzat Hobbes'un kendisi, gerek *De Cive*'de gerekse *Leviathan*'da kapak resimlerine büyük önem vermiştir. Çünkü bu görseller aynı zamanda iktidar, güvenlik, özgürlük ve yurttaşlık hakkındaki görüşleriyle doğrudan bağlantılıdır. Neocleous'un baktığı yer de tam burasıdır.

28 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 10.

29 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 13.

politikleşerek siyasi bedene dönüştüğünü belirtir.<sup>30</sup> Siyasi bedene dair en önemli metin şüphesiz *Leviathan*'dır.

Eserin sunuşunda “[L]atince’de CIVITAS denilen, DEVLET adlı o büyük EJDERHA yaratılır.” diyen Hobbes onun doğal insanın korunması için tasarlandığını söylerken özelliklerini şöyle sıralar:

“[B]u, doğal insanın korunması ve savunulması için tasarlanmış olup ondan daha büyük bir cesamete ve kudrete sahiptir ve onda, *egemenlik* bütün gövdeye canlılık ve hareket veren yapay bir *ruhtur*; *yargıçlar* ve diğer yargı ve yürütme *görevlileri*, yapay *eklemler*; egemenlik makamına bağlı her eklem ve organa kendi görevini yaptıran *ödül* ve *ceza*, doğal gövdede aynı işi yapan *sinirlerdir*; tek tek organların/üyelerin *servet* ve *zenginlikleri* ise kuvvettir; ... bilmesi gereken her şeyi ona bildiren *hukukçular*, *hafızadır*; *adalet* ve *yasalar* yapay bir *akıl* ve *iradedir*; *uyum*, *sağlıktır*; *nifak*, *hastalıktır*; *iç savaş* ise *ölüm*.”<sup>31</sup>

İç savaş ölümle birlikte anan Hobbes’un bu satırları onun yaşadığı dönem ve devlet anlayışı açısından belirleyicidir ve Neocleous, tebaasının kafasında bir beden olarak resmedilen Leviathan’ın bu sayede doğal hâle geldiğine işaret eder; bu beden(sel) metaforu ideolojik bir alet olarak niteler.<sup>32</sup> Siyasi beden metaforunun mistik beden - mutlak beden - siyasi beden - toplumsal beden şeklindeki serencamını tarihsel olarak aktarırken “kirli beden”ler ile ötekiliği işaretler.

Nazi döneminin “kirli beden” kavramı, Soğuk Savaş’tan günümüze burjuva siyaseti tarafından devralınmış ve yeni “kirli bedenler” tanımlanmıştır: işçi sınıfı.<sup>33</sup> Devletin beden üzerinden tahayyülü gibi “akıl” üzerinden tahayyülü ise “Raison d’État”/devlet aklı, devletin toplumu bilme arzusu, istatistik, istihbarat, devletin menfaati ve güvenliği üzerinden tanımlanır.<sup>34</sup> Devletin ve sermayenin “kişiliği”, gayrişahsî bir kişilik olma özelliğinden ötürü sivil toplumun üzerinde konumlanır. Daha sonraki güvenlik konusunda tekrar bahsedileceği gibi devlet, şirketleşme ile birlikte sermayeyi tüzel

30 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 26-27.

31 Thomas Hobbes, *Leviathan*, trc. Semih Lim (İstanbul: YKY, 2016), 17.

32 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 66.

33 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 19-66.

34 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 69-122.

kişiliğe büründürerek sivil toplumu zapt etmektedir.<sup>35</sup> Son olarak “yurt” teması da, akıl ile ilişkili biçimde güvenlik fetişiyle iç içedir. Toprağa dayalı devlet egemenliği, anavatan, “toprak terörü”, sınırlar, yerli yurtlulaşma, nüfus, mültecilik ve toplumsal beden, devletin özne konumunun kuruluşunda ve sivil toplumu düzenlemesinde belirgin temalardır.<sup>36</sup>

*Sivil Toplumunu Yönetmek*<sup>37</sup> ve *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*<sup>38</sup> ile birlikte değerlendirildiğinde *Devleti Tahayyül Etmek*'teki özne olma hâli, devletin sivil toplumu kurmasıyla ve düzenlemesiyle yakından bağlantılıdır. Bu bağlantı, doğrudan özgürlük ve güvenlik dengesine işaret ederek kamusal alanla ilişkilendirilebilir. Özgürlük ve güvenlik arasındaki bir denge alanında konumlanan kamusal alanda, Baumann'ın ‘Sicherheit’ (güvenlik-emniyet-kesinlik) olarak zikrettiği kavramın karşısına konumlanan özgürlük, “uygarlığın bir hediyesi” olan ‘Unsicherheit kazanı’ndadır artık.<sup>39</sup>

“Devletçi politik tahayyül”ü çözümlenerek “reddeden” Neocleous, faşizmin de “modern endüstriyel kapitalizmin yarattığı bir ideoloji ve hareket” olduğunu ortaya koyar.<sup>40</sup> Faşizm söz konusu olduğunda ise ne rasyonaliteden ne diyalogdan ne de siyasetten bahsedilebilir. Faşizm, kamusal alanın ortadan kalktığı yerdir. Hannah Arendt'in *İnsanlık Durumu*'nda “eylem”le, diyalogla ve siyasetle Antik Yunan'da aradığı kayıp kamusalılığı hangi deneyimden geçerek aradığı da düşünüldüğünde; faşizmi, kapitalizm ve devletle birlikte düşünmek, yani Neocleous'un tahayyülü, kamusal alanın geleceği yahut (yok) kamusal alan olma potansiyeli ile doğrudan ilişkilidir.

---

35 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 123-65.

36 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 167-208.

37 Mark Neocleous, *Sivil Toplumunu Yönetmek: Devlet İktidarı Kuramına Doğru*, trc. Bahadır Ahıska (Ankara: NotaBene Yay., 2013).

38 Mark Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, trc. Ahmet Bekmen (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 2006).

39 Zygmunt Bauman, *Siyaset Arayışı*, trc. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yay., 2000), 24-25.

40 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 16; Mark Neocleous, *Faşizm*, trc. Doğan Barış Kılınç (Ankara: NotaBene Yay., 2018).

Neocleous, James C. Scott'tan aldığı “İsyan coğrafyası”<sup>41</sup> (*the geography of insurrection*)<sup>42</sup> tabiri ile hem toprağa bağlı devlet egemenliğine hem de devlet iktidarının bir uygulaması olarak değerlendirdiği sermaye birikimine (ve kapitalist şirketlerin iktidarına) karşı potansiyel bir direniş alanını gündeme getirir. Neocleous düşüncesi göz önüne alındığında bu alan, kamusal alanın aksine, eleştirel bir devlet tahayyülü ile ilişkilidir.

Kamusal alan ve tabii ki özel alan kavramsallaştırması, tam da bu ilişkinin, devlet-kapitalizm-faşizm ilişkisinin gözden kaçırılmasına neden olmakta, devlet hakkında “devletçi tahayyül”e alternatif eleştirel bir tahayyülü imkânsız kılmaktadır. Bu yüzden Neocleous'un, devlet tarafından kuşatılmadan devleti değerlendirmesiyle geliştirdiği “devletçi politik tahayyül” reddiyesi, onun kamusal alan reddiyesine çıkan reddiyelerden birisidir.

### “Özgürlük” Kimin Özgürlüğü?: Liberal “Özgürlük”e Reddiye

*Sivil Toplumunu Yönetmek*'te Neocleous, devlet-sivil toplum ikiliğini tamamıyla reddetmez ama “siyasi idare” fikri etrafında yeniden düşünmeyi önerir. Buradan hareketle devletin sivil toplum üzerindeki egemenliğinin “idari mekanizma”larla nasıl uygulandığını ve bu uygulama sürecinde devletin kendisinin de nasıl biçimlendiğini ortaya koyar. Burada güvenlik, bir fetiş hâline de getirilmiş hâliyle, özellikle işçi sınıfının denetlenmesi ve baskılanmasında merkezî bir kavramdır. Bu idari mekanizma içinde polis erki de güvenlik kavramıyla birlikte değerlendirilir.<sup>43</sup>

Toplumsal düzenin inşasında polisin rolünü, hukuk-düzen-güvenlik kavramlarıyla birlikte tartışan ve bunu Hegel ve Foucault'yu eleştirel biçimde okuyarak yapan Neocleous, polis çalışmalarının olağan çerçevesini oluşturan suç bilimi çerçevesinin dışına çıkarak, polisin devlet ile ilişkisini öne çıkarır. Burada polisin asıl görevi Neocleous'a göre “mümkün olan en geniş anlamıyla ‘iyi düzeni’ sağlamaktır<sup>44</sup> ve

41 Neocleous, *Devleti Tahayyül Etmek*, 214.

42 James C. Scott, *Seeing Like a State* (New Haven: Yale University Press, 1998), 61.

43 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, v.

44 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, xi.

polisin tarihi devlet erkinin de tarihidir.<sup>45</sup>

Emeğin ve yoksulluğun denetimi görevini üstlenen polis, tam da bu yönüyle burjuva toplumunun temel bir unsuru olmuştur. Neocleous buradan hareketle polisin liberalizmle ve bu çalışma açısından liberal özgürlük anlayışıyla olan ilişkisine değinir. Polis fikri üzerine liberal tahayyül, polisin bütün yurttaşları eşit biçimde koruduğu ve güvenliğin sağlandığıdır; oysa Neocleous liberalizmin, mülkiyetin iktidarını ve emeğin sermayeye tabi kılındığını göz ardı ettiğini ortaya koyar.<sup>46</sup> Bu anlamda liberalizmde söz konusu olan özgürlük, özel mülkiyetin ve sermayenin özgürlüğüdür ve önce ayaktakımının sonra işçi sınıfının denetlenmesine bağlıdır. Neocleous'un kamusal alana reddiyesine giden bir başka reddiye olan liberal özgürlüğün reddiyesi, polis erkinin tarihsel çözümlenmesiyle ortaya çıkar.

Feodalizmin çözülüşünden itibaren “efendisiz” kalanların denetiminden bugün yeni bir “efendi” olarak sermayenin ortaya çıkışıyla emeğin ve işçi sınıfının denetimine kadar polis erkini tarihselleştirerek ele alan Neocleous, polisi “birçok meseleyi gözetimi ve yönetimi” altına almasıyla Rus Çarı Petro’dan alıntılararak “iyi düzenin babası” olarak niteler.<sup>47</sup>

Feodalizmin çözülüşünden kapitalist üretim biçiminin yaygınlaşmaya başladığı sürece gelindiğinde yoksulluğun, aylıklığın ve ayaktakımının “kamusal adaba ve ortak iyiye tehdit” olarak görülmesi polis erkinin devreye girdiği alan olmuştur. Buradaki ortak iyinin elbette kamusal alanın içeriği ile alakası yoktur, sermayenin ve düzenin ortak iyisidir bu ve emeğin sermaye lehine denetimi söz konusudur. Bir “felsefe taşı” olarak “çalışma” ve çalışmaya zorlama tam da bu zamanda ortaya çıkar ve polis erkinin görev alanına girer. Polis erkiyle yürütülen çalışma seferberliği ile emeğin denetimi, işçi sınıfının “oluşturulması” sürecini başlatmıştır.<sup>48</sup>

Liberalizm, sermayenin egemenliğini beraberinde getiren bir doktrin olarak ortaya çıktığında “polis hakimiyeti”nden “kanun hakimiyeti”ne geçiş olmakla birlikte, polis

---

45 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, xiii. Neocleous, çalışmalarında sermaye ve antikomünizm bağlantısına da dikkat çeker. Ona göre “[P]olisin tarihi aynı zamanda özel mülkiyetin kendisinin en radikal ‘ötekisinden’ (komünizmden) duyduğu korkunun tarihidir.” (Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, 108).

46 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, xvii.

47 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, 8.

48 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, 37.

erki açısından bu, sosyal güvenliğin ve politikanın da dâhil edildiği bir yeniden kavramsallaştırmadır. Kanun hâkimiyeti; zapt etme ve denetleme işini liberal iktidar ile uyum içinde yürütmenin, yoksulluğun ve emeğin denetlenmesinin idari mekanizmalarından birisi olmuştur. Neocleous, polis projesini bu kez “liberal terimler içinde yeniden ele alır” ve bunu yaparken dört anahtar kavram kullanır: menfaat, bağımsızlık, mülkiyet ve güvenlik.<sup>49</sup> Liberaller tarafından tanımlanan düzen, kendi “menfaati”nin peşinde koşan “bağımsız”, “mülkiyet” sahibi bireyler ile “gizli el” tarafından kendi kendini idare eden bir sivil topluma işaret etmektedir.

Bir sonraki reddiyenin konusu olan “güvenlik” de sermayenin ve mülkiyetin sivil toplum içindeki emniyetini teminat altına almaktadır. Bu anlamıyla liberalizm, özgürlüğü güvenlik ile eş anlamlı kullanmaya başlayarak, güvenlik ile neyi anladığını da ilan etmiş olur. Bu ilan edilmiştir ancak eleştirel bir devlet tahayyülü olmadan üzerindeki liberal bulut dağıtılamayacaktır. Neocleous’un kamusal alan reddiyesine giden izleklerinden birisinin bu anlamıyla liberal özgürlüğün reddiyesi olması, özgürlük illüzyonunun açığa çıkarılması anlamında önemli bir uğraktır.

### “Güvenliğe Güvenmeyin”: “Güvenlik Miti”ne Reddiye

Neocleous’a göre, güvenlik “zamanımızın en belli başlı fikri”dir<sup>50</sup> ve başımızı nereye çevirsek “güvenlik ihtiyacı” fikri karşımıza çıkmaktadır.<sup>51</sup> Güvenlik çalışmaları altında yapılan çalışmaların, güvenliğin “iyi bir şey” olduğu varsayımına karşı bugün özgürlük talepleri sürekli olarak güvenlik duvarına çarpmaktadır.<sup>52</sup> Devlet âdeta güvenlik vermekte ve özgürlük almaktadır. Bu bakış açısıyla Neocleous, bir başka reddiye ile güvenlik ve özgürlük arasındaki dengeyi ve bu dengede devletin yerini ortaya koyarak eleştirel bir devlet teorisi ortaya koymaya çalışır.

Liberalizmin ana teması özgürlük değil güvenlidir. Neocleous bunu bizzat J. S. Mill ve J. Locke’un metinlerinden nakleder. Liberalizm açısından bakıldığında, bir önceki liberal özgürlüğün reddi ile güvenlik mitinin reddiyesi iç içedir: “Özgürlük projesi

49 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, 59.

50 Mark Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, trc. Gül Çorbacıoğlu ve Ersin Embel (Ankara: Dipnot Yay., 2012), 15.

51 Mark Neocleous, *Güvenliğin Eleştirisi*, trc. Tonguç Ok (Ankara: NotaBene Yay., 2014), 11.

52 Neocleous, *Güvenliğin Eleştirisi*, 23.

çağdaş liberalizmin başlangıcından beri güvenlik projesiyle içinden çıkılmayacak şekilde bağlıdır, hatta içine örülmüştür de denilebilir.”<sup>53</sup>

Liberalizmin özgürlük söylemi, güvenliğin önceliği üzerine kurulmuştur<sup>54</sup> ve güvenlik miti tarihsel bağlar sayesinde devletin güvenliğinden ulusal güvenliğe, ulusal güvenlikten ekonomik güvenliğe, ekonomik güvenlikten sosyal güvenliğe kadar uzanan geniş bir yelpazede hüküm sürmektedir. Nihayetinde asıl emniyete alınmak istenen sermaye düzenidir.

Neocleous, güvenlik mitinin sermaye birikimi ve işçi sınıfının denetlenmesindeki yerine vurgu yapar.<sup>55</sup> Ekonomik güvenlikten bahsediliyorsa eğer, “İşçi için ‘ekonomik güvenlik’ sermayenin ekonomik güvenliğine dönüştü ve kapitalist sınıfın yararına oldu. Güvenlik mantığı yeni bir sigorta rejimi etrafında sermayeyi ve işçilerin davranışlarını yeniden şekillendirmek için bir araç sağladı.”<sup>56</sup>

Güvenliğin kimlik ve sadakat üzerinden işleyişi, Neocleous’u “Evrensel Hasım”<sup>57</sup> düşüncesine de götürmüştür. *Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*’nde düzensizlik tehdidinin “çalışma disiplinine girmeyenler”den ve “sermaye düzenine karşı çıkanlar”dan geldiğini belirtmiş<sup>58</sup> ve adını koymadan “evrensel hasım”ın zombi, cadı, şeytan ve korsandan sonra bugünkü temsilcisi “hoşnutsuz işçi”ye gönderme yapmıştır. Neocleous, Benedict Anderson’a atıf yaparak “hayali bir cemaat” olarak kurgulanan ulusun; korku, tehlike ve güveniksizlik etrafında “güvensiz” olarak hayal edilip edilmediğini sorarak da hem güvenliğe hem de evrensel hasımlara gönderme yapar.<sup>59</sup>

Güvenliğin –daha doğrusu güveniksizliğin- bir kimlik inşası olarak kullanımı; “yurtsever” ve “makbul” yurttaşlar, devletin evrensel hasımlarla mücadelesinde

---

53 Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, 33.

54 Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, 25.

55 Neocleous, *Güvenliğin Eleştirisi*, 14-15.

56 Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, 65-66.

57 Mark Neocleous, *Evrensel Hasım: Güvenlik, Sermaye ve Tüm İnsanlığın Düşmanları*, trc. Beyza Sümer Aydaş (Ankara: NotaBene Yay., 2016).

58 Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası*, 204-5.

59 Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, 79.



devletin yanında duran “aktif yurttaş”larla<sup>60</sup> doğrudan kamusal alanı ilgilendiren bir yere açılır. Neocleous, ulusal güvenliğin ulusal kimlik imalatıyla el ele gittiğini belirtirken de aslında devletin yurttaş üzerindeki denetimini dile getirmiş olur. Kamusal alan, herkesin özgürce dâhil olup ortak iyiye yönelik fikrini ortaya koyabildiği yer ise, güvenliksizliğin yarattığı kimlikler kamusal alan ve içinde olaşabilecek bir kamuoyu potansiyelini ortadan kaldırmaktadır. Kurulu düzene, sermaye egemenliğine ve devlete “sadakat” adı altında üretilen sabit fikrin kamuoyu oluşturma potansiyeli yoktur. Oluşturulacak “kamuoyu” ise gerçek anlamda bir kamuoyu olmayacağı gibi, kamusal alanın kamusal vasfı da olmayacaktır. Neocleous’un ısrarla devletin güvenlik-özgürlük dengesindeki belirleyici yerini işaret etmesi, kamusal alan üzerine düşünürken oldukça hayati bir noktaya işaret etmektedir.

Güvenlik mitinin kamusal-özel alanla ilişkilendiği bir başka yer, özelleştirme ile gündeme gelir. Özelleştirme, Neocleous’a göre devletin içinin boşaltılması değildir; “güvenliği devlete geri vermek” iyi bir fikir değildir ve güvenlik fetişine direnmek gerekir.<sup>61</sup> Çünkü ona göre:

“[G]üvenliği hem sürekli bir sermaye birikimine hem de sivil toplumun devamlı kontrolüne bir zemin olarak okumak, bizi kamusal-özel ayırımına ilişkin liberal varsayımlardan uzaklaştıracak ve güvenliğin süregelen metalaşmasına daha net biçimde odaklanmamızı sağlayacak tümüyle farklı bir çerçeveye çekecektir.”<sup>62</sup>

Metalaşan güvenliğin vatandaşı güvenlik hizmeti alan “müşteriye”<sup>63</sup> dönüştürmesi de hem güvenlik endüstrisini yeniden üretmekte hem de hiçbir zaman tam olarak sağlanamayacak bir güvenliği garanti altına almaktadır. Bu mekanizmayla sürekli güvenlik ihtiyacı hisseden insanların, gelecekte bir kamusal alan oluşturma potansiyelini daha başından ortadan kaldırmış olacaktır. Daha önce de belirtildiği üzere özgürlükle güvenlik arasında salınan kamusal alan fikri dengenin özgürlük tarafına değişmesiyle mümkündür ancak devlet, güvenlik miti ve polis erki sayesinde bu denge hep güvenlik tarafına kayacaktır.

---

60 Neocleous, *Evrensel Hasım*, 9.

61 Neocleous, *Güvenliğin Eleştirisi*, 223.

62 Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, 127-28.

63 Neocleous, *Güvenlik Şiddet ve Savaş*, 129.

Liberal özgürlüğün reddiyesiyle birlikte güvenlik mitinin reddiyesi; özgür katılım, diyalog ve çok seslilik içinde tanımlanabilecek kamusal alanın aslında kamusal olmayan alan, bir (yok) kamusal alan olduğuna işaret etmektedir.

### **Devletin Kurucu İktidarına “Dikkat”: Devlet-Sivil Toplum Ayrımına “Buçuk” Reddiye**

Neocleous, devlet-sivil toplum “ayrımı” üzerine asıl olarak eğildiği *Sivil Toplumu Yönetmek*'te, daha ilk sayfa ve ilk satırda reddiyeinin adını koyar: “Bu kitap devlet kuramına dönük Marksist bir yaklaşım önermektedir.”<sup>64</sup> Çalışma boyunca adı geçen diğer kitaplarıyla birlikte bu kitabı da eleştirel bir devlet iktidarı kuramı çabasının bir parçasıdır.

Neocleous, devlet teorisi anlamında hem devletten uzaklaşıp sivil toplumu merkeze alan yaklaşımlara hem “kaba” altyapı-üstyapı yaklaşımına hem de Foucault'nun bu ayrımı tamamen reddeden yönetimsellik yaklaşımına karşı çıkarak kendi yaklaşımını ortaya koyar. Bu yaklaşımı, devletle sivil toplumu, onun deyimiyle “hem devleti, hem de sivil toplumu birlikte dikkate almak”tan geçmektedir. Neocleous, devlet-sivil toplum ayrımını reddetmemekte ama bu ayrıma bir “idare/yönetim” katkısı yahut aşısı yaparak “yeniden değerlendirme”yi önermektedir. Buradaki vurgusu devletin sivil toplum üzerindeki kurucu iktidarınadır.<sup>65</sup> Neocleous, öne çıkardığı ilişkisellik ve yaptığı “yeniden değerlendirme” ile devlet ve sivil topluma daha bütünlüklü bakmaktadır. Çalışmada “buçuk” reddiye olarak nitelenen reddiye, bu nüansa ve yaklaşıma dayandırılmaktadır.

Neocleous, devlet-sivil toplum ayrımına yönelik yaklaşımında Hegel ve Marx; devlet ve hegemonya üzerine Lenin ve Gramsci; tarihin öznesi ve devletin aygıtları üzerine Althusser; yönetim üzerine de özellikle fikirleri içinde etkisi çokça hissedilen Foucault'yla eleştirel bir diyalog içindedir. Hegel'in devlet-sivil toplum yaklaşımında, devlet aşamasına geçilmesiyle birlikte sivil toplum aşılmakta ancak aşılmaya rağmen korunmaktadır. Gülnur Acar-Savran'a göre onun eleştirelliği “korunarak aşma”nın sınırlarına ulaşmakta, sivil toplumdaki çelişkiler çözülmek bir yana yeni çelişkiler

64 Neocleous, *Sivil Toplumu Yönetmek*, 7.

65 Neocleous, *Sivil Toplumu Yönetmek*, 8-9.

yaratmakta, devam etmektedir.<sup>66</sup> Marx'ın sivil toplum yaklaşımı ise burasının “burjuvazinin kendine özgü hegemonyasını kurduğu, kapitalist sömürüyü gizleyen” özelliği üzerinedir.<sup>67</sup>

Neocleous da benzer biçimde Hegel'in yaklaşımına, hiçbir sınıfsal analiz içermemesi ve sivil toplum içindeki çelişkilerin değiştirilemezliği üzerinden eleştirel yaklaşarak Marx'a gönderme yapmaktadır.<sup>68</sup> Ama Marx da, Neocleous'a göre, “işçi sınıfının bir sınıf olduğunu ancak ‘sivil topluma’ ait olmadığı inancını Hegel'den, üstelik hiçbir eleştiriye tabi tutmadan” almaktadır.<sup>69</sup> Hegel, sivil toplumdaki çelişkilerin devlet tarafından devletin içinde eritilmesini çözüm olarak koyarken, Marx, sivil toplumu sınıf mücadelelerinin alanı olarak görmektedir. Neocleous da devlet-sivil toplum ikiliği üzerine “yeniden değerlendirme”sini buradan kurmaya başlamakta; yönetimi gündeme getirmekte ve işçi sınıfının yalnızca sivil topluma değil devlete de “ait” olduğunu, devlet tarafından polis ve yasa iktidarı ile tarihsel olarak “oluşturulduğunu” savunmaktadır.<sup>70</sup> İlişkiselliği yeniden hatırlatmak gerekirse, bu arada devlet de sınıf mücadelesi sürecinde oluşturulmaktadır. Neocleous'un gündeme getirdiği yönetim ise “siyasallaştırılmaya muhtaç” diye eleştirdiği Foucault'nun yönetimsellik yaklaşımından farklıdır. Ona göre Foucault da “toplumu düzenleyen yönetsel mekanizma”ya bakmasına rağmen, disiplin aygıtlarının geliştirilmesinde devletin kurucu iktidarını görmemektedir.<sup>71</sup> Foucault'ya göre asıl önemli olan devlet değil “yönetimsellik”tir.

Neocleous, devletin sivil toplum üzerindeki denetimini üç boyutla ortaya koymaktadır: emek düzeninin/piyasanın biçimlendirilmesi, yasal öznelerin oluşturulması ve mücadelenin bastırılması.<sup>72</sup> Bu üç boyutun da piyasadaki öznelerin oluşturulması, kapitalist sermaye birikiminin devamlılığı ve çeşitli araçlarla (sendikalar gibi) işçi

---

66 Gülnur Acar-Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx* (İstanbul: Belge Yay., 2013), 23, 160; Ateş Uslu, “Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramı'na: ‘Sivil Toplum ve Ötesi’”, *Praksis*, sy. 10 (2003): 396.

67 Acar-Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi*, 22.

68 Neocleous, *Sivil Toplum Yönetmek*, 26.

69 Neocleous, *Sivil Toplum Yönetmek*, 29.

70 Neocleous, *Sivil Toplum Yönetmek*, 36.

71 Neocleous, *Sivil Toplum Yönetmek*, 92-93.

72 Neocleous, *Sivil Toplum Yönetmek*, 135.

sınıfı mücadelesinin bastırılması ile doğrudan bağlantılı olduğu aşikârdır. Devlet, sivil toplum üzerindeki kurucu iktidarıyla “emek gücüne piyasa adına biçim verirken, aynı zamanda kapitalist genişlemenin sağlanması için sermayeye yeni bir yasal biçim kazandırmaktadır.”<sup>73</sup> Yoksulluk ve işsizlik kanunları, sosyal hizmet ve daha önce bahsedilen sosyal güvenlik gibi siyasi yönetim biçimleri, işçi sınıfının yasal özneliği olarak sendikalar ve sermayenin özneliği olan tüzel kişiler olarak şirketler... Tümünü birden devletin sivil toplum üzerindeki kurucu iktidarının ve yönetsel mekanizmaların toplu özeti olarak değerlendirilebilir.

Kamusal alanı düşünürken, özgürlük ve güvenlik arasındaki dengeyi yeniden hatırlayacak olursak, Neocleous’un yeniden düşünme ile ortaya koyduğu buçuk reddiyesi, özgürlük ve güvenlik noktalarına bir nokta daha eklemektedir. Bu nokta, diğer ikisinin üzerinde yer alan bir noktadır ki bu devlettir. Böylece devlet-özgürlük-güvenlik noktalarının birleştirdiği bir üçgen oluşur. Üç buçuk reddiyenin sonunda; devlet tarafından kuşatılan tahayyüller, yaratılan kimlikler ve sabit fikirlerle; liberal özgürlük yanılmasıyla; her seferinde güvenlik duvarına çarpan özgürlük talepleriyle bu üçgenin içinde bir kamusal alanın varlığından söz edilemez. Artık var olan bir (yok) kamusal alandır ve sıradaki reddiye üç buçuk reddiyeden bağımsız düşünülemeyecek olan kamusal alanın reddiyesi olacaktır.

### **Kamusal Alan Kavramını Yorumlamak mı Reddetmek mi?**

Mark Neocleous, kamusal alanın kimi Marksist ve radikal tarafından gitgide artan biçimde bir “direniş zemini” olarak görüldüğünü söyler.<sup>74</sup> İsim vermeyen ancak “istikballerini kamusal alanla arayan”lar olarak nitelendirdiği kesim, kanımca, yalnızca günceli de işaret etmemektedir.

İnsanlığın kaybettiği karşılıklı iletişimi, müşterek fikri, kendisinin anladığı biçimiyle siyaseti ve kamusal alanı Antik Yunan’da arayan Hannah Arendt; kamusal alanı, bir “burjuva kamusallığı” özelinde, tarihin belli bir anında, “belli bir çağa özgü” olarak kavrayan ve tarihsellik içinde inceleyen Jürgen Habermas; “bilinç endüstrisi”nin hegemonyasına dayanan egemen kamusal alanın başka kamusallıklara yaşam şansı vermemesinden dolayı “tecrübe”ye dayalı karşıt bir kamusal alan olarak proleter kamusal alanı öneren Oskar Negt ve Aleksander Kluge; kamusal alanın ve kamusal

73 Neocleous, *Sivil Toplumunu Yönetmek*, 136.

74 Neocleous, “Kamusal Alan’a Bir Reddiye”.

insanın çöküşünü anlatan Richard Sennett ve “hakkaniyet olarak adalet”i toplumun kurucu bir unsuru olarak düşünen John Rawls... Tüm bu isimler, Neocleous’un yaklaşımından hareketle, kamusal alandan yüz çevirmeyen düşünürler ve siyaset teorisyenleri olarak değerlendirilebilir. Tüm bu isimler kaybedildiği andan bu yana kamusal alan üzerine yorum yapan isimler olurken, Neocleous bu kavramı reddetmektedir.

Neocleous’a göre kamusal alan fikri, “özünde liberal olan bir siyasal düşünce kategorisini kabul etmek durumunda bırakmakta”, kamusal alanın burjuva alanı olarak kurulmasını zorlamakta ve bu anlamıyla burjuva ideolojisini güçlendirmektedir. Aynı zamanda eleştirel teoriyi devletten uzaklaştırarak eleştirel bir devlet teorisi geliştirmeyi göz ardı etmektedir.<sup>75</sup> Neocleous’un çalışma boyunca değinilen teorik çalışmaları ve reddiyelerin hep bir devlet kuramı oluşturmaya yönelik parçalar olduğu düşünüldüğünde bu reddiyesi hayatın doğal akışına uygun düşmektedir. Yinelemek gerekirse, kamusal alanın reddiyesi, önceki reddiyelerin bir sonucudur.

Güvenlik mitinin ve liberal özgürlüğün reddiyesinde bahsedilen sermayenin özgürlüğü eleştirisi, kamusal alanın reddiyesinde de –doğal olarak- yer bulmaktadır. Neocleous’a göre kamusal alan kavramı, yanında getirdiği özel alan kavramıyla mahremiyeti merkezî bir kavram hâline getirmektedir. Mahremiyet ise sermayenin ve liberal bireyciliğin gizlendiği bir alan ve “liberalizmin devlete/mutlakıyetçiliğe karşı mücadelesi”nde kilit bir kavramdır.<sup>76</sup>

Öte yandan kamusal alan-özel alan kavramı, “mahremiyet” altında sermayeyi ve bireyciliği gizlediği gibi liberalizmin otoriterliğini de gizlemektedir. Güvenlik bahsinde değinildiği gibi liberalizmin kurucu babalarının özgürlük anlayışı yalnızca sermayenin ve özel mülkiyetin özgürlüğüdür. Bu özgürlük, güvenlik miti konsepti içinde polis erki aracılığıyla dün ayaktakımının bugün işçi sınıfının baskılanması ile sağlanırken Neocleous bunun kamusal alanla olan ilgisini şöyle özetler: “Polis olmadan bir kamusal alandan bahsetmek mümkün değildir.”<sup>77</sup>

Neocleous’a göre kamusal alanda yapılan tartışmalar yalnızca “liberalizmin kendisi tarafından belirlenen tartışmalardır.” Kamusal alana giriş “kontrollü”dür. Liberalizm

---

75 Neocleous, “Kamusal Alan’a Bir Reddiye”.

76 Neocleous, “Kamusal Alan’a Bir Reddiye”.

77 Neocleous, “Kamusal Alan’a Bir Reddiye”.

hem herkesi kamusal alana çağırmakta hem de kimin gireceğine karar vererek kimilerini dışlamaktadır.<sup>78</sup> Bu hâliyle kamusal alanın hiç de kamusal bir içeriği yoktur. Neocleous'un, liberalizmin otoriterliği üzerine İskoç Aydınlanması üzerinden verdiği örnek oldukça çarpıcıdır. Liberal aydınların poker<sup>79</sup> kulübünde konuştukları meseleler, şiddetin nasıl örgütleneceği ve en iyi nasıl öldürüleceği üzerinedir.

Konuşmanın değil öldürmenin, siyasetin değil şiddetin egemen olduğu bir yerde kamusal alan ne kadar kamusal alandır? Burada söz konusu olan kamusal özelliği olmayan bir kamusal alandır, bir (yok) kamusal alan olarak isimlendirilebilir. Neocleous'un reddiyelerden doğan kamusal alan reddiyesi, devleti göz ardı etmeyen, onu denkleme dâhil eden alternatif kamusalıklar için bir “yeniden düşünme” ve dolayısıyla bir imkân sağlamaktadır.

### **Sonuç: Devleti Denkleme Dâhil Eden Karşıt Kamusalılık İmkânına Doğru**

Neocleous'un eleştirel bir devlet kuramı ortaya koymak üzere yaptığı çalışmaları, kamusal alan reddiyesini merkeze alıp bütünlüklü olarak okumaya çalışan bu çalışmada onun kamusal alana reddiyesinin bir dizi başka reddiyenin sonucu olduğu ortaya konulmuştur. Kamusal alana kamusal olma özelliği yükleyen isimlerin aksine Neocleous bu reddiyeler dizisinde kamusal alanın kamusal (olmayan) alan olduğunu ileri sürmüştür.

*Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*'nde burjuva kamusallığının ortaya çıkışını ve dönüşümünü tarihsel olarak değerlendiren Habermas'ın, “içinde kamuoyunun oluşabildiği alan” olarak tanımladığı kamusal alan, Hannah Arendt tarafından *İnsanlık Durumu*'nda Antik Yunan sitesini merkeze alan bir biçimde yorumlanmıştır. Kapitalist toplumun barındırdığı çelişkiler karşıt kamusalıklar yaratma potansiyelini her zaman içinde taşımıştır. Burjuva kamusallığının dışlayıcılığına yönelik eleştirileriyle Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin üretime ve tecrübeye dayalı proleter kamusal alan kavramı bu potansiyele işaret etmektedir. Richard Sennett, mekândaki dönüşüm üzerinden kamusal alanın sönmelenişini ve kamusal insanın çöküşünü ortaya koyarken, John Rawls heterojen bir toplumda eşitlik ve adalet arasında nasıl bir denge kurulabileceğinin cevabını “hakkaniyet olarak adalet” ile vermeye çalışmıştır. Kamusal

78 Neocleous, “Kamusal Alan'a Bir Reddiye”.

79 Neocleous, pokerden söz ettiği yerde “poke” kökünün altını çizer ve bunun “ateşi körüklemek” anlamını hatırlatır.

alana yönelik ve kamusal alanla ilişkilendirilebilen bu farklı yaklaşımlar, kamusal alana yükledikleri kamusal olma özelliği sebebiyle Neocleous'un devlet-sivil toplum kavramlarını merkeze alan yaklaşımı ile reddedilmektedir. Bu reddiye aynı zamanda onun eleştirel bir devlet kuramını oluşturan yaklaşımlarının bir parçasını oluşturmaktadır. Kamusal alan-özel alan kavram çifti Neocleous'ta yerini devlet-sivil toplum kavram çiftine bırakmıştır.

Neocleous'un reddiyeler silsilesi “devlet tarafından kuşatılmadan” devleti değerlendirme çabası olarak “devletçi politik tahayyül”ün reddi ile başlamıştır. Ardından liberalizmde özgürlüğün sermayenin özgürlüğü anlamına geldiğinden hareketle liberal özgürlük anlayışının reddi gelmiştir. Değerlendirilen üçüncü reddiye fetişleştirilen güvenliğin reddiyesi olmuştur. Son olarak da devlet-sivil toplum ayrımını reddetmeyen ama ona yönelik bir “yeniden değerlendirme” ile tanımlanabilecek “buçuk reddiye” incelenmiştir. Üç buçuk reddiyeden doğan reddiye ise kamusal alanın reddiyesi olarak değerlendirilmiştir.

*Sivil Toplumunu Yönetmek, Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi ve Devleti Tahayyül Etmek*'te devletin sivil toplumu kurduğunu ve düzenlediğini ortaya koyan Neocleous'a göre kamusal alan-özel alan kavramsallaştırması, devletin bu rolünü görünmez kılmakta, devlet hakkında “devletçi tahayyül”e alternatif eleştirel bir tahayyülü imkânsızlaştırmaktadır. Neocleous'un, devlet tarafından kuşatılmadan devleti değerlendirmesiyle geliştirdiği “devletçi politik tahayyül” reddiyesi, onun kamusal alan reddiyesine çıkan reddiyelerden birisidir ve devletin her yeri kapladığı “devlet tahayyülü”ne karşı devletin kurucu iktidarının görünür kılınması gerektiğinde ısrar ederek bir yeniden düşünme önermektedir.

Neocleous'a göre liberalizmin özgürlük söylemiyle güvenlik kavramı doğrudan ilişkilidir, Liberal özgürlük kavramı güvenlik miti üzerine kurulmuştur ve güvenlik miti devletin güvenliğinden ulusal güvenliğe, ulusal güvenlikten ekonomik güvenliğe, ekonomik güvenlikten sosyal güvenliğe kadar uzanan geniş bir yelpazede hüküm sürmektedir. Nihayetinde asıl emniyete alınmak istenen ise sermaye düzenidir.

Neocleous'un “güvenlik miti”ne reddiyesi, güvenlik endüstrisinin ve polis erkinin, “sürekli savaş” erkiyle sermayeyi ve de işçi sınıfını nasıl oluşturduğunu, denetlediğini ve baskıladığını görünür kılarak güvenliğe güvenmemek konusunda uyarılmaktadır. Güvenlik miti konusunda bu uyarı, diyalog ve çok seslilik içinde tanımlanabilecek kamusal alanın aslında kamusal (olmayan) alan, (yok) kamusal alan olmasına işaret etmektedir.



Neocleous'a göre liberalizmde söz konusu olan özgürlük, özel mülkiyetin ve sermayenin özgürlüğüdür. Bu özgürlüğün temelinde önce ayaktakımının sonra da işçi sınıfının denetlenmesi yatmaktadır. Neocleous'un kamusal alan reddiyesine giden bir başka reddiyesi olan liberal özgürlüğün reddiyesi, polis erkinin tarihsel konumuyla da doğrudan ilişkilidir. Neocleous; menfaat, bağımsızlık, mülkiyet ve güvenlik "anahtar" kavramlarıyla, kuralları liberaller tarafından konulan bir düzen, kendi "menfaati"nin peşinde koşan "bağımsız", "mülkiyet" sahibi bireyler ve "gizli el" tarafından kendi kendini idare eden bir sivil topluma işaret etmiştir. Bu durumda da bir kamusalıktan bahsedilemez.

Neocleous'un "liberal özgürlüğe reddiyesi", liberalizmin, sermayenin özgürlüğünden başka bir özgürlük kaygısı taşımadığını hatırlatmakta, liberalizmin otoriter kimliğini tarihsel olarak ifşa etmektedir. Liberal özgürlüğün reddiyesi, özgürlük illüzyonunun açığa çıkarılması anlamında önemli bir uğraktır ve kamusal alan reddiyesi için önemli bir izlektir.

Neocleous'un kamusal alana reddiyesine giden devlet-sivil toplum ayrımına buçuk reddiyesi, kamusal alanın yerleştirilebileceği özgürlük ve güvenlik noktalarına bir nokta daha eklemektedir. Diğer ikisi noktanın üzerinde yer alan bu nokta devlettir. Devlet-özgürlük-güvenlik noktalarının oluşturduğu üçgen oluşur. "Devletçi politik tahayyül", liberal özgürlük illüzyonu ve sürekli olarak güvenlik duvarına çarpan özgürlük talepleriyle bu üçgenin içinde bir kamusal alanın varlığından söz edilemez. Burada ancak kamusal özelliği olmayan bir (yok) kamusal alandan söz edilebilir. Neocleous'un devlet-sivil toplum ayrımına buçuk reddiyesi, "yeniden düşünmeyi" önererek ve devleti denkleme dâhil etmek gerektiğini söyleyerek politikayı ve onun "kabı" olan kamusal alanı verili olanın dışına düşünmeye çağırmaktadır.

Üç buçuk reddiyenin varacağı son durak kamusal alanın reddiyesidir. Neocleous, kamusal alanın "kamusal" olmadığını iddia ederek kamusal alan üzerine "yeniden düşünmeye" imkân vermektedir. Tüm reddiyelerine rağmen ve tüm reddiyeleriyle birlikte, (Yok) Kamusal Alan potansiyeline karşı uyarıcı ve devleti denkleme dâhil eden karşıt bir kamusal alan potansiyeli imkânı olarak da okunabilir. Bu reddiyeyi bir "yeniden düşünme" olarak değerlendirmek, devletin kurucu iktidarına dikkat kesilip devleti denkleme dâhil etmek, egemen kamusal alana direnecek ve onun karşısında oluşacak karşıt kamusalıklar için bir yol açma potansiyeline sahiptir.

## Kaynakça

- Acar-Savran, Gülnur. *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx*. İstanbul: Belge Yayınları, 2013.
- Arendt, Hannah. *İnsanlık Durumu*. trc. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Bauman, Zygmunt. *Siyaset Arayışı*. trc. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Bedirhanoglu, Pınar. “Mark Neocleous Külliyyatı Üzerine İçerden Bir Eleştiri”. *Praxis*, sy. 40 (2016): 229-39.
- Görgün, Çiğdem. “‘Devleti Tahayyül Etmek’ İsimli Kitap Üzerine Bir Değerlendirme”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5, sy. 9 (2019): 560-66.
- Güneş, Alper. “Kitap İncelemesi: Devleti Tahayyül Etmek”. *Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3, sy. 1 (2022): 42-48.
- Habermas, Jürgen. “Kamusal Alan”. *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek, 95-102. İstanbul: Hil Yayınları, 2015.
- Habermas, Jürgen. *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. trc. Tanıl Bora ve Mithat Sancar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*, trc. Semih Lim. İstanbul: YKY, 2016.
- Negt, Oskar ve Alexander Kluge. “‘Kamusal Alan ve Tecrübe’ye Giriş”. *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek, 133-39. İstanbul: Hil Yayın, 2015.
- Negt, Oskar ve Alexander Kluge. *Kamusallık ve Tecrübe: Burjuva ve Proleter Kamusallığın Analizine Doğru*. trc. Müge Atala. İstanbul: Notabene Yayınları, 2018.
- Neocleous, Mark. *Devleti Tahayyül Etmek*. trc. Akın Sarı. Ankara: NotaBene Yayınları, 2014.

- Neocleous, Mark. *Evrensel Hasım: Güvenlik, Sermaye ve Tüm İnsanlığın Düşmanları*. trc. Beyza Sümer Aydaş. Ankara: NotaBene Yayınları, 2016.
- Neocleous, Mark. *Faşizm*. trc. Doğan Barış Kılınç. Ankara: NotaBene Yayınları, 2018.
- Neocleous, Mark. *Güvenliğin Eleştirisi*. trc. Tonguç Ok. Ankara: NotaBene Yayınları, 2014.
- Neocleous, Mark. *Güvenlik Şiddet ve Savaş*. trc. Gül Çorbacıoğlu ve Ersin Embel. Ankara: Dipnot Yayınları, 2012.
- Neocleous, Mark. “Kamusal Alan’a Bir Reddiye”. trc. Deniz Özçetin ve Burak Özçetin. *Ayrıntı Dergi*, sy. 8 (2015).
- Neocleous, Mark. *Sivil Toplumun Yönetmek: Devlet İktidarı Kuramına Doğru*. trc. Bahadır Ahıska. Ankara: NotaBene Yayınları, 2013.
- Neocleous, Mark. *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*. trc. Ahmet Bekmen. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006.
- Özbek, Meral. “Giriş: Kamusal Alanın Sınırları”. *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek, 21-90. İstanbul: Hil Yayın, 2015.
- Özbek, Meral. “Giriş: Politik Kamusal Alan ve Kolektif Yaratıcılık”. *Kamusal Alan* içinde, ed. Meral Özbek, 179-260. İstanbul: Hil Yayın, 2015.
- Özçetin, Deniz. “Tüm İnsanlığın Düşmanları, Sermaye ve Güvenlik”. *Mülkiye Dergisi* 40, sy. 2 (2016): 153-62.
- Rawls, John. *Bir Adalet Teorisi*. trc. Vedat A. Coşar. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2020.
- Scott, James C. *Seeing Like a State*. New Haven: Yale University Press, 1998
- Senemoğlu, Olkan ve Hasan Yalçın. “Mark Neocleous Düşüncesinde Güvenlik”. *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler - IV* içinde, ed. Emrah Aydemir ve Sema Sağlık, 319-42. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.

Senemoğlu, Olkan ve Hasan Yalçın. “Mark Neocleous’un Devlet ve Sivil Toplum Tartışmalarına Katkısı”. *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular 5* içinde, ed. Hasan Çiftçi, 403-21. Ankara: Iksad Publications, 2022.

Sennett, Richard. *Kamusal İnsanın Çöküşü*, trc. Serpil Durak ve Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

Uslu, Ateş. “Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramı’na: ‘Sivil Toplum ve Ötesi’”. *Praksis*, sy. 10 (2003): 389-403.